

Dr Miroslav LUKETIĆ

PISMO PAVLA ROVINSKOG ROKSANDI TOMANOVIĆ

Prilikom jedne posjete Roksandi Tomanović, koja živi u njenom rodnom mjestu Lepetanima u Boki Kotorskoj, imali smo priliku da razgovaramo sa ovom rijetko obrazovanom i kulturnom ženom. Mada je već tada imala više od osamdeset godina života, imponovala je svježinom misli i sjećanja na mnoge minule događaje, kojima je ona svjedok, a vezani su za djelatnost njenog oca dr Lazara Tomanovića, markantne ličnosti političkog, naučnog i kulturnog života Crne Gore. Kuća Tomanovića u Lepetanima bila je stjecište rodoljuba i poznatih ličnosti, koji su, kao prijatelji i drugovi dr Laza, navraćali tu, bili lijepo dočekani, čašćeni i ponijeli nezaboravne utiske o ljudima, običajima i prirodi ovoga kraja. Među njima je bio i čuveni Pavle Apolonović Rovinski, bliski drug i prijatelj ove kuće. Naša sagovornica je živo i slikovito pričala o Pavlu Rusu, prenoseći se, sa uzbuđenjem, u ta prošla vremena. Dala nam je, kao poklon Centralnoj narodnoj biblioteci SR Crne Gore na Cetinju, pismo, koje joj je 1908. godine iz Gatčina¹ uputio Rovinski. Pismo je dobro sačuvano, ali je dosta nečitak rukopis. Mi smo ga pročitali, preveli i uvažena Roksanda Tomanović je nakon toga verifikovala prevod i dala neka tumačenja u vezi sa sadržinom. Smatramo da je njegova sadržina interesantna za nauku, te ga iz tih razloga, uz ovaj kratak komentar, i objavljujemo.²

Podsjetićemo na neke osnovne podatke o životu i djelatnosti Rovinskog.³ Rođen je 1831. godine u Saratovu, na Volgi. Poslije završetka filološkog fakulteta na univerzitetu u Kazanju (1860), posvećuje se proučavanju prošlosti slovenskih naroda, posebno etnografije. Boravio je u Češkoj, Slovačkoj, u Srbiji (1867 — 1870),

¹ Gatčina je mjesto u blizini Petrovgrada (Lenjingrada) u kome je živio Rovinski. Tu je bivši carski dvorac, danas muzej.

² Pismo se čuva u Centralnoj biblioteci na Cetinju.

³ Dr Pero Šoć: Rovinski o Crnoj Gori. — Stvaranje, 1959, 9, str. 733—734; dr Niko S. Martinović: P. A. Rovinski. — Rad Kongresa folklorista Jugoslavije, Cetinje, 1963, str. 211—228; dr Đoko Pejović: O ličnosti i djelu P. A. Rovinskog. — I. Z. 1967, XXI, 1, str. 147—170.

putovao je po istočnom Sibiru, Mongoliji, a 1878. godine boravio je u Bosni i Hercegovini, kao dopisnik lista »Novoje vremja«. U Crnu Goru je došao 1879. godine i ostaje tu sa manjim prekidima, sve do 1906. godine, kada se vratio u Rusiju da bi radio na pripremanju i publikovanju svojih djela o Crnoj Gori. Za više od dvadeset godina života u Crnoj Gori, Rovinski je vršio svestrana naučna istraživanja iz geografije, arheologije, istorije, etnografije, folkloru i kulturne istorije. Putovao je po svim krajevima zemlje, težeći da do tančina pronikne u bit života našeg naroda, da utvrdi njegove specifičnosti i pogled na svijet. Kao erudita, humanista, čovjek demokratskog duha, sa širokom slovenskom dušom, plijenio je ljude svojom pojavom i stekao veliku popularnost u narodu.⁴ Crna Gora mu je postala druga domovina. Rezultate svojih dugogodišnjih naučnih istraživanja o Crnoj Gori, Rovinski je saopštio na preko 4.700 štampanih stranica. Njegovo životno djelo **Černogorija** ... u šest obimnih knjiga, izdala je Imperatorska akademija nauka u Petrogradu. Objavio je i zapaženu monografiju o Njemošu i više drugih priloga. Rovinski je aktivno učestvovao u kulturnom životu Crne Gore. Jedan je od vodećih članova Cetinjske čitaonice, Odbora za podizanje Zetskog doma i predsjednik Odbora za proslavu četiristogodišnjice Obodske štamparije, o kojoj je i napisao značajan rad.

Treba istaći revolucionarno-demokratska shvatanja Rovinskog, koja su ga dovela u članstvo tajne organizacije narodnjaka **»Zemlja i Volja«**. Bio je povezan sa poljskim ustanicima 1863. godine, a uzeo je učešća u pokušaju oslobađanja ruskog revolucionara i književnika Černjiševskog. Za svoju revolucionarnu dje latnost, neko vrijeme bio je prognan u Sibir.

Do kraja života Rovinski je ostao dosljedan svojim revolucionarno-demokratskim pogledima, a potvrdu za to nalazimo i u tekstu priloženog pisma. On oštro osuđuje samodržavlje u Rusiji, kao i apsolutizam knjaza Nikole u Crnoj Gori. Prilike u kojima je živio i atmosferu u Rusiji, Rovinski je izložio koncizno i slikovito. Bilo je to vrijeme rasula revolucije 1905. godine, poraza Rusije u ratu sa Japanom, vrijeme kada se carski režim putem progona i ubistava svirepo obračunavao sa naprednim snagama društva, kada je vladao haos i opšta raspuštenost. Iznio je i svoja lična zapažanja na kretanja u literaturi, nauci i na odnose među inteligencijom.

Poznato je da se za vrijeme boravka u Crnoj Gori Rovinski nije bavio političkom aktivnošću, izbjegavao je o tome da govori u javnosti. Tražio je to od njega knjaz Nikola i predstavnici zvanične Rusije na Cetinju, jer su dobro znali njegovo političko opredjeljenje. Međutim, kao revolucionar-demokrata, naučnik i najbolji poznavalac Crne Gore, Rovinski je morao zapaziti i kriti-

---

⁴ Sima Matavulj: Bilješke jednog pisca, SKZ, str. 108 — 110.

kovati narasle suprotnosti u crnogorskom društvu, mada svoje mišljenje nije smio javno da iznese. Ali, zato je on u romantičarskom zanosu, u duhu narodnjačkih ideja, isticao patrijarhalni život našeg čovjeka kao ideal, istraživao i zalagao se za očuvanje onih izvornih osobina i vrlina izraženih kroz ljudskost, čojstvo i junaštvo. Nasuprot tome, on je vidio i kritički ocjenjivao metamorfozu ličnosti knjaza Nikole, gospodara Crne Gore, koji je poput ruskog samodržca, sprečavao uvođenje demokratskih formi upravljanja zemljom, sve više se otuđivao od naroda, brinuo najviše o očuvanju svojih dinastičkih interesa, ne prezajući u tome sa primjenom nasilja. Rovinski je osuđivao stvaranje dvorske kamarile, birokratizaciju državne uprave, koja je bila zavisna od knjaza i za takve ljude upotrebio izraz »figure sa značkama na kapama«. Sliku tog društva i ličnosti u našoj literaturi dao je Lalić u knjizi »Ratna sreća«.

Opaske u pismu, koje se odnose na dr Lazara Tomanovića, povezane su sa njegovim položajem predsjednika crnogorske vlade u jeku »Bombaške afere«, kada je sa mnogih strana bio napadan. Rovinski je shvaćao težinu njegovog položaja i zavisnost od volje gospodara, savjetovao da se mane politike, da djeluje kao naučnik i pravnik. Rovinski je znao da će ovo pismo doći u ruke dr Laza, on mu isporučuje pozdrav, naziva ga starim i dobrim drugom i ističe da ga voli kao i ranije, kao svog bliskog.

Pismo sadrži podatke o pripremama na izdavanju djela o Crnoj Gori. Vidi se da je Rovinski pripremao posebnu knjigu o bibliografiji Crne Gore i jedno popularno izdanje njene istorije. Obje knjige ostale su do danas neobjavljene.⁵

U cjelini, pismo predstavlja jednu nostalgičnu ispovijest čovjeka, zaljubljenog u Crnu Goru, svjesnog da je više nikada vidjeti neće. Imao je u to vrijeme Rovinski sedamdeset sedam godina. Umro je nakon devet godina, kada je do njega došla vijest da je njegova Crna Gora okupirana od Austrije. Bilo je to 1916. godine.

Gatčino
3. I 1908.

Srećna Nova godina

mila Rosanda!

Prije svega javilo mi se pitanje: »Odakle mi ovo stiže?« t. j. kako se to vi sjetiste mene, vi, od jutra do večeri zaokupljeni brigama oko svoje porodice, vi, oko koje kipi život; a priroda, koja okružava taj život je tako mekana i divna! Kako ste naumili da mi napišete, i pritom još tako lijepo i srdačno pismo?! Prosto,

---

⁵ Dr Niko S. Martinović proučavao je zaostavštinu P. A. Rovinskog u Lenjingradu i pripremao izdavanje njegove bibliografije. Smrt ga je u tome spriječila.

nadahnuo vas je Bog, dobri genije, koji živi u vama, i vi, svjesno ili nesvjesno, za mene ste uradili veliko dobro djelo.

Neveseo ja ovdje vodim život. Surova priroda: ljeta nije ni bilo, a zima je tek ovih dana popustila, inače je stalno bilo od -15° R. do -20° i više. Nijesu bolji ni ljudi: unaokolo samo ubistva u vidu razbojništva ili u vidu vladinih egzekucija i kazni; na ulici ne možeš sresti dobro i predusretljivo lice, svi su natmureni, ponekad bezobrazni, a često i pijani. Ljudi su mi ovdje potpuno tuđi, ne samo oni koje sriječem na ulici, nego i takozvano društvo, inteligencija, literalni svijet, sve se izmijenilo protiv prošlog starog, u kojemu sam se ja rodio, vaspitavao i radio. Ali nije stvar jedino u tome, što sam ja izgubio i što dalje gubim svoje stare drugove i ne mogu se navići na nove. Ne, ja vidim i priznajem progres u mnogome (u literaturi, školi, industriji itd.) i budući da nijesam u stanju da idem zajedno sa drugima, zaostajući za njima, radujem se, gledajući njih, kako brzo i poletno idu naprijed. Ja sam stekao prijatelje čak i među najmlađom inteligencijom, od koje se upoznajem sa novim pojavama u raznim oblastima života i nauke, a isto tako zadovoljavam i njihovu značajnost u odnosu na našu prošlost. Ali takvih pojava je isuviše malo; to su malobrojne, rijetke jedinice; uopšte vlada haos; nema nekih novih, tvrdo ustanovljenih i potpuno razumljivih principa, vlada bezprincipijelnost, odsustvo višeg cilja, koji je van naših ličnih niskih instikata potreba i ideala; potpuna raspuštenost, čak nemoralnost.

Osim toga, tako sam se navikao na planine, sa kojih mogu vidjeti daleko, daleko, stojeći nad svim visoko, visoko, i prema moru, kada je mirno i miluje pogled svojom kao ogledalo čistom površinom, i kada je burno i grozno ali uvijek veličanstveno i moćno; a ovdje sve sjediš nizko, horizont je malen, zaokružuje ga poneka šuma i žalosna naselja: da i sunce se skoro nikad ne podiže visoko, a nebeski svod, većim dijelom, predstavlja neki kalpak mutne boje; da i ne govorim o toj prljavoj atmosferi, koju si primoran da dišeš u Petrogradu.

Navikao sam se ja na druge ljude, na drugi život i običaje; čak i u svojoj rođenoj porodici ja se osjećam tuđim čovjekom. Moja rodbina se odnosi prema meni lijepo i čini sve da mi bude dobro; ali mi u mnogome imamo različite običaje i narav: oni me ne razumiju — to ja osjećam, i, samo po sebi se razumije, često se razilazimo u našim simpatijama i antipatijama. Meni je, naravno, prijatno da živim sa svojim, da dijelim sa njima život, da osjećam da nijesam sam; a kako često želim da budem sam! I zato veći dio vremena provodim u usamljenosti, za svojim pisaćim stolom i radeći, prenosim se u te, drage krajeve, sa kojima sam se srodio, srastao i koje više ja neću vidjeti; gdje mi je ostalo sve, čime je živjelo i kucalo moje srce, što se nikada više neće povratiti i ne da se ničim drugim dopuniti, zamjeniti.

Radim na završavanju mog djela o Crnoj Gori: sada će se štampati arheologija (sa crtežima i slikama), zatim slijedi savremeno političko stanje, literatura i još neki prilozi i dopune i na kraju bibliografija, što će sastaviti još dosta obimni tom. Osim toga pripremam knjigu o Crnoj Gori više popularnog karaktera za široku publiku. Citav moj rad odnosi se na Crnu Goru i zato ja o njoj stalno mislim, podsjećam se na moj lični život u tim krajevima, na moje drugove i bliske. Ta sjećanja se mješaju sa saznanjem da sam se bezpovratno sa njima rastao, izazivaju u meni tugu i bol, ali se i u tom bolu osjeća nešto prijatno. Zato je vaše pismo probudilo u meni osjećanje sjete i bola; a u isto vrijeme ono me je obasjalo svijetlim lučem, osvijetlilo je moju tamnu i neveselu stvarnost.

Vi ste tako živo prikazali vaše porodične prilike, tako, da ja svojim sopstvenim očima vidim sve vas: vidim vas, punu života i ljubavi prema svemu dobrom i razumnom, okruženu svojim mališanima, jakim i zdravim, koji se veselo igraju i cvrkuću oko svoje majke, koja im se divi i nezna koji je od njih bolji. Još iz onog vremena dobro se sjećam Filipa, kada se igrao sa svojom loptom i time primoravao djeda da se kreće, što mu je pomoglo da ozdravi. Dobro pamtim i Petra i Desanku, stidljivu, kakve i treba da budu djevojčice, ali istovremeno srdačnu i milu. Žalim, naravno, što Špiro nije sa vama, ali on je ipak blizu i za vrijeme dužih praznika može dolaziti kući i usljed razdvojenosti još jače osjetiti porodičnu sreću. Vi pišete da je Filip već đak, da ide u školu, ali u koju on školu ide? Kako živi moj stari drug Filip? Glavno je da mu ne date da se izležava, jer život se sastoji u kretanju, i što sam ja do sada živ, treba da zahvalim samo mojim jakim nogama, koje me pokreću.

A ostarilo sam ja ovdje za jednu godinu više, nego bi mogao ostariti u Crnoj Gori za pet godina. Ne obazirujući se na mrazeve, ja svakog dana šetam najmanje po tri četvrtine sata, ne računajući to da svakog dana izlazim radi poslova — na poštu, da nešto kupim i sl.

Ovo održava moju fizičku egzistenciju; a dušom svojom živim sa prošlošću, često se prenosim tamo, k vama, gdje se vi sada divite, a nekada sam se i ja divio, sazrijevanju i rađanju nerandži, gdje stalno možeš da uživaš u vječno zelenom oleandru i maslini, da osjećaš miris ruzmarina, a sada su kod vas već kačun, visibaba, cvjetaju ljubičice, a da i ne govorim o ružama, đorđinama i tulipanima u vašim sobama gdje ih je kod vas čitava bašta i cvijetnjak, naročito u kući Filipa.

Živo vaskrsava predamnom lik dobrog Teofila, koji vječno brine i radi, pali drva na ognjištu, kasapi zaklane brave, čaščava nas vinom ili rakijom; Darka, koja se vrti oko lonca, a u njemu se kuva nešto ukusno, ili bdije nad tiganjem, gdje se prže i plivaju u izvrsnom ulju priganice; malo kao da je umorna i zamišljena,

a kako da se ne umori i ne zamisli kada treba da zadovolji hrpu mališana. Sjećam se još malenih: Danice, Soke, Andrije, Branke, Ane i još jedne Danice, koju sam štitio od optužbi d-ra Laza. Sada su oni svi odrasli: neki plove po morima, neke su već udate. Davno nijesam imao prilike da posjetim Lepetane, a kako sam želio! Sjećam se dragih: Savete, Zorke, Jelene (Filipove), Dunje sa Slavomirom; a kako se drži Ivo? Penje li se još uvijek na drveće?

Sjećam se i pokojnika.

Sjećam se, kada smo na uskrs bili u crkvi kod svete Nedje-lje — i kakvi su tamo dobri ljudi! pravi ljudi, a ne figure sa značkama na kapama, kao u Crnoj Gori, što tako kvari Crno-gorce.

Svima, svima moj nizki poklon i topli pozdrav.

D-ru Lazu, mome starom i dobrom drugu, takođe, isporučite moj pozdrav. Ja ga volim kao i ranije, kao svog bliskog, i zato mi je žao, što se našao u takvom položaju, da ne može biti ono što bi htio i trebao da ude. On je naučnik, pravnik; a sa naučno-šću u Crnoj Gori daleko nećeš otići, ali i pored toga, njegovi naučni radovi i društvena djelatnost stvorili su mu jedno izvan-redno ime poznato daleko za predijelima Crne Gore. Kao pravnik on je našao primjenu za svoja znanja i odanost narodu u sudu. Najbolje bi mu bilo da je predsjedavao Velikom sudu, odakle bi mogao da kontroliše druge sudije, ili da bude ministar pravde i da organizuje i prosvjetu i ništa drugo.

Ali, on nije mogao a da ne izvrši knjaževu volju, a Knjaz, taj veliki lažljivac, pod oreolom velikog patriote, težio je svojim uskim koristima; i nikoga nikad nije usrećio, nikome nije stvorio dobro ime, a mnoge poštene, pametne i zaslužne ljude, ako ne ubije, to ih kompromituje.

Ali vrijeme je da završim.

Iz dubine srca zahvaljujem vam na pismo i dao vam Bog mnogo sreće, i samo dobro, da sa vašim dragim suprugom i dru-gom rodbinom budete zdravo, i da vas prati duševno zadovoljstvo.

Sav vaš Pavle Rovinski